

УДК 378.011.3-051:17.022.1

Ольга Ніколенко,
м. Полтава

ГОЛОКОСТ – ВІЧНИЙ УРОК ЛЮДСТВУ (Виховання протидії расизму й ксенофобії на матеріалі сучасної зарубіжної літератури та кіномистецтва)

У статті розглянуто сучасні твори художньої літератури (письменників Дж. Бойна, М. Зузака, Т. Кініллі, Е.-Е. Шмітта та ін.) й кіномистецтва (режисерів Б. Персиваля, Р. Поланські, С. Спілберга, М. Хермана та ін.) на тему Другої світової війни та Голокосту. Відзначено поєднання документальної основи та художнього вимислу в літературних творах і кінострічках про трагічні події минулого століття. Визначено засоби художньої виразності, які дозволяють митцям висловити протест проти расизму й ксенофобії. Особливу роль приділено мотивам людяності, творчості й культури, які автори протиставляють негативним явищам. Сучасний дискурс зарубіжної літератури та кіномистецтва має великий гуманістичний потенціал для виховання молоді.

Ключові слова: Друга світова війна, Голокост, сучасна зарубіжна література, сучасне кіномистецтво, протидія расизму й ксенофобії, виховання молоді.

Постановка проблеми. У зв'язку із кризовими явищами сучасного суспільства, поширенням воєнних конфліктів у деяких регіонах світу та зростанням напруги в соціально-політичних відносинах між країнами напрочуд актуальним є виховання в молоді поваги й толерантного ставлення до представників різних рас, національностей, вірувань і традицій. Новітня художня література й кіномистецтво чутливо реагують на виклики сучасності. Культура завжди була й залишається потужним засобом протидії таким негативним явищам, як расизм і ксенофобія. Тому в сучасний період з'явилося чимало творів зарубіжних письменників (Дж. Бойн, М. Зузак, Т. Кініллі, Е.-Е. Шмітт та ін.) на тему Другої світової війни й Голокосту, які дають можливість поколінню третього тисячоліття переосмислити трагічні явища минулого й не допустити їх у теперішній час. Не випадково, що літературні тексти антивоєнної тематики талановито екранізовані

видатними режисерами світу (Б. Персиваль, Р. Поланські, С. Спілберг, М. Херман та ін.). Ставши популярними на різних континентах, літературні твори й кінофільми на тему Другої світової війни й Голокосту дають молодим людям, які не були учасниками тих далеких подій, особливий духовний досвід і нове бачення проблем сучасного суспільства.

Поява шедеврів художньої літератури та кіномистецтва на тему Другої світової війни та Голокосту потребує осмислення в науково-педагогічному й соціально-культурному аспектах. Необхідно виявити духовний потенціал цих творів та можливість їх використання у процесі виховання української молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки твори сучасних зарубіжних письменників про Другу світову війну знайшли широке втілення в кіномистецтві, екранізації фактично затулили самі літературні тексти. Кінофільми нерідко ставали об'єктом великої уваги з боку критиків і мистецтвознавців (Шак, 2010), зокрема українських (Бойн, 2017, Дремлюга, 2002). Проте сучасні романи й повісті про трагічні події Другої світової війни фактично залишилися поза увагою дослідників. У зв'язку з тим є потреба детально розглянути літературні першоджерела, порівняти їх із втіленням засобами кіно й виявити гуманістичний потенціал книжок і фільмів для виховання сучасної молоді.

Мета статті. Головна мета статті полягає у розгляді дискурсу сучасної зарубіжної літератури та новітнього кіномистецтва на тему Другої світової війни й Голокосту, виявити актуальний зміст і засоби увиразнення протидії расизму й ксенофобії в літературних текстах і кінофільмах, їхній потенціал для виховання покоління третього тисячоліття.

Виклад основного матеріалу. Одним із яскравих антивоєнних творів кінця ХХ ст. став роман «Список Шиндлера» або «Ковчег Шиндлера» («Schindler's Ark», 1982) австралійського письменника Томаса Кініллі (Thomas Keneally, народився 1935) (Дремлюга, 2000). Відзначений міжнародною премією «Букер» (1982), роман став відомим широкій публіці завдяки його втіленню в кінематографі – у фільмі «Schindler's List» (1993) геніального режисера сучасності Стівена Спілберга. Т. Кініллі є одним із яскравих представників жанру історичного роману

останніх десятиліть. «Список Шиндлера» побудований на документальній основі. Реальні факти про члена NSDAP, німецького комерсанта й мільйонера Оскара Шиндлера, які Т. Кініллі почув від Леопольда Пфедферберга у 1980-ті роки, були доповнені документами й спогадами багатьох інших людей, котрі пережили трагічні події Другої світової війни. Оскар Шиндлер урятував сотні євреїв у жахливі роки Голокосту. Прагнувши знайти фінансовий зиск під час війни, він організував виробництво емальованого посуду, залучивши найдешевшу в той час робочу силу – євреїв. Однак поступово Оскар Шиндлер змінюється і проймається болем приречених на приниження, страждання, неволю і смерть людей. Врешті-решт натомість збільшення капіталу, він витрачає всі свої гроші на те, щоб викупити з полону й зберегти життя 1300 євреїв. Дія в романі розгортається в реальних місцях, пов'язаних із Голокостом: місто Краків, єврейські гетто, концтабір Аушвіц та інші. Спочатку Оскар Шиндлер сприймав війну як спосіб збагачення і завоювання свого місця в «аморальній і дикій системі». У творі про Оскара Шиндлера знайшли відбиток традиції поеми «Мертві душі» М. Гоголя (образ Чичикова з його жагою накопичення) і п'єси «Матінка Кураж та її діти» Б. Брехта (мотиви цинізму й заробітку на війні). Однак саме Друга світова війна стала для Оскара Шиндлера великим моральним випробуванням, викликавши в ньому такі духовні сили, які не тільки внутрішньо змінили його самого, але й вплинули на долі інших людей. Оскар Шиндлер, йдучи шляхом біблійних героїв – Ноя, Мойсея і Христа (хоча «він не мав великих чеснот», як зазначає автор), захищає і збирає єврейський народ. Він зрозумів, що війна, під час якої він вирішив примножити капітал, дала йому зовсім інше багатство – духовну відповідальність за людей, які повірили йому всім серцем, і відчуття нерозривної єдності з ними. Він складає список «своїх євреїв», яких починає викупляти, щоб вивезти в безпечне місце, подалі від Кракова. За кожного з них було заплачено великі гроші. Але людське життя безцінне.

Режисер С. Спілберг у виразив провідні мотиви твору Т. Кініллі засобами кіномистецтва. Фільм «Список Шиндлера» створений у кольоровій гамі старих кінострічок, на тлі чорного й

сірого лише одна яскрава пляма – дівчинка в червоному пальті, яка не розуміє того, що відбувається довкола, й гине разом зі своїм народом. Ця «сльозинка дитини» є нотою високої напруги й виміром абсурдності тогочасного світу.

У фіналі С. Спілберг, як і Т. Кініллі, засобами мистецтва утверджує думку про перемогу добра над смертю й насильством. Коли євреї, які вижили, приходять разом зі своїми дітьми на могилу Оскара Шиндлера, у фільмі знову з'являються яскраві кольори, які символізують силу життя й праведності. Оскар Шиндлер відзначений високим званням «Праведник Світу» і похований в Єрусалимі. Його життєва історія, втілена в літературному творі й кінофільмі, має великий повчальний зміст для сучасного покоління.

Повість французького і бельгійського письменника Еріка-Еммануеля Шмітта (Éric-Emmanuel Schmitt, народився 1960) «Діти Ноя» (2004) (Зузак, 2016) також присвячена всім Праведникам Світу. У творі йдеться про католицького священника, який у пансіоні рятує єврейських дітей від нацистів. Толерантне ставлення до представників різних релігій – у центрі уваги митця, який проектує події Другої світової війни на сучасність.

Ірландський письменник Джон Бойн (John Boyne, народився 1971), автор близько двадцяти книжок для дітей і підлітків, створив зворушливу повість для юних і дорослих читачів «Хлопчик у смугастій піжамі» («The Boy in the Striped Pyjamas», 2006), (2017). Цей твір, перекладений понад 50 мовами, одразу облетів увесь світ. У сюжеті твору відчуваються архетипи фольклорних казок, зібраних братами Я. і В. Грімм. У німецькій казці «Гензель і Гретель» йдеться про двох дітей, які внаслідок дій жадібної мачухи та безвольного батька-дроворуба потрапили в чужий і ворожий простір лісу, де їм загрожує загибель у пічці страшної відьми. Проте винахідливість і спритність дозволяють дітям не загинути в полум'ї. У своєму романі Дж. Бойн розповідає про історію двох німецьких дітей – брата й сестри (Бруно і Гретель), які також опинилися у ворожому світі, тільки це вже реальний простір часів Другої світової війни. Батько Бруно й Гретель працює комендантом табору неподалік від Берліна, де знищують полонених євреїв із різних куточків

Європи. Маючи гострий і допитливий розум, дев'ятирічний Бруно, який мріє бути дослідником, випадково знаходить дорогу до табору. Біля огорожі він зустрів однолітка – єврейського хлопчика Шмуля, з яким затоваришував. Оповідь у творі ведеться переважно з точки зору Бруно, який не розуміє, чому люди в таборі ходять «у смугастих піжамах», «хто такі євреї» і «чим вони там займаються», «хто є ми» і «що з нами таке погане, що ми не можемо туди піти погратися». Прагнучи допомогти Шмулеві знайти батька, якого «не можуть знайти», надівши «смугасту піжаму», принесену товаришем, Бруно перелізає через огорожу табору й зникає в страшному горнилі печі, яка стала символом знищення цілого народу. Піч як архетип зла у німецькій казці перетворюється в романі Дж. Бойна на втілення реального вселенського зла – Голокосту.

За мотивами роману «Хлопчик у смугастій піжамі» режисер Марк Херман у 2008 році зняв однойменний фільм (автори сценарію – Джон Бойн і Марк Херман). У фільмі порівняно з книжкою емоційно посилено символічні образи печі й чорного диму, а також психологічний конфлікт Бруно з батьком – комендантом табору. Бруно прагне гордитися батьком, але постійно пересвідчується в тому, що той робить «щось не добре». У повісті комендант здогадався про лихо, яке сталося з його сином, лише через рік після його зникнення. А у фільмі батько одразу знаходить залишки одягу Бруно біля огорожі й комендант повною мірою відчув увесь біль, який він завдавав євреям, на собі. Горе батька зображується у фільмі як закономірний наслідок його відданості нацизму. Гретель у фільмі Марка Хермана показано як представницю юного покоління німців, які потрапили під вплив жахливої гітлерівської ідеології. Хоча у фіналі вона залишається жити, хоча й сумує за загиблим братом, але глядач, який добре знає хід історії, не впевнений, чи виживе Гретель у подальшому.

Помітним явищем останніх років став історичний фільм «Піаніст», знятий режисером Романом Поланські в 2002 році. Ця стрічка була удостоєна «Золотої пальмової гілки» на кінофестивалі в Каннах і трьох премій «Оскар». Кінофільм розповідає про реальну історію видатного польського композитора й піаніста

Владислава Шпильмана, який зазнав переслідувань за часів Другої світової війни. Режисер Р. Поланські акцентує увагу глядачів на протиприродності й ганебності расової політики третього рейху. Натуралістичні сцени масових убивств, деталі нелюдських умов гетто, подробиці боротьби за виживання формують у глядачів гострий протест проти війни й усього, що з нею пов'язане. Режисер протиставляє страшним явищам людяність, яку виявляли представники різних національностей у жахливих умовах. Поляки (представники польського опору) і навіть німець (Вільгельм Хозенфельд) допомагають Владиславу Шпильману не тільки вижити, а й зберегти свій великий талант.

Особливу роль у книжках і кінофільмах про Другу Світову війну і Голокост відіграє мотив культури, яка рятує людські душі. Хлопчик Бруно любить поезію, п'єси і пригодницькі книжки. Він не розуміє, чому йому не дозволяють читати улюблені твори й бере приклад із героїв Р. Л. Стівенсона і Ж. Верна. Владислав Шпильман у фільмі «Піаніст» у найскрутніших умовах намагається подумки грати на роялі й творити чарівні мелодії. Це дає йому сили не перетворитися на тварину й залишитися собою – обдарованою, духовно багатою особистістю.

Тема культури напрочуд потужно звучить у романі австралійського письменника Маркуса Зузака (Markus Zusak, народився 1975) «Крадійка книжок» («The Book Thief», 2005) (Дремлюга, 2002). М. Зузак не бачив подій Другої світової війни, проте чув багато історій про неї, які розповідали його батьки та знайомі. А ще він багато часу приділив вивченню історичних фактів у бібліотеках та архівах. Отже, незвичайність роману «Книжковий злодюжка» полягає в тому, що в цьому творі ніби акумульовано досвід багатьох поколінь у переосмисленні подій Другої світової війни. Це і досвід тих, хто особисто пережив її, і досвід їхніх нащадків. Це досвід тих народів, які потерпали від фашизму, і досвід простих німців, яким довелося жити в умовах фашистської Німеччини, досвід дорослих і досвід дітей. Переплавлений художньою уявою талановитого письменника, цей колективний досвід відкриває нове бачення Другої світової війни з позиції сучасності.

Роман М. Зузака – яскравий приклад поліцентричного сучасного роману, де немає одного-єдиного центрального героя. У творі багато різних героїв – і тих, хто виходить на перший план, і тих, хто на задньому плані, і тих, хто навіть не говорить ані слова. Та все ж таки історія кожного з персонажів важлива, а разом усі життєві історії сплітаються в єдину картину страшного часу – Другої світової війни.

На переконання письменника, війна і смерть – нерозривні поняття, тому розповідь у романі веде незвичайний оповідач – Смерть, що бачить людей у різних обставинах. На межі життя й смерті люди виявляють свою справжню духовну сутність, власне, вони випробовуються на свою внутрішню міць. Уведення образу Смерті в ролі оповідача надає подіям Другої світової війни широкого онтологічного смислу. Смерть створює незвичайний ракурс зображення всьому тому, що відбувається на землі. Смерть панує там, де є війна. Як же подолати смерть і війну? Що може допомогти здолати смертельний жах, що оселився в душах людей? Чи є щось таке, що можна протиставити смерті? Над цими питаннями спонукає читачів замислитися письменник.

Війна в зображенні М. Зузака постає не в описах фронтових боїв, а в повсякденному житті німецького міста, де прості люди щодня відчують на собі вплив гітлерівської машини. Втративши батьків і болісно переживши смерть брата, дівчинка Лізель потрапляє в дім Ганса Хуберманна і його дружини Рози, вони стають її названими батьками. У ворожому світі й серед чужих людей їй доведеться відчути чимало страждань. Але автор стверджує, що навіть тоді, коли здається, що зовсім немає виходу, несподівано приходять порятунк від добрих людей, які зберігають у собі бажання творити добро попри смерть і насильство. Маляр Ганс Хуберманн навчив Лізель читати, у підвалі свого будинку він намалював для неї алфавіт, і в цьому чарівному світі букв Лізель знайшла душевний притулок і порятунок. Букви складаються в слова, потім – у книжки, які стали невід'ємною частиною життя Лізель.

М. Зузак спонукає читачів переглянути уявлення про німецький народ, якому випало пережити фашизм. У романі йдеться про те, що маленькі люди нацистської Німеччини так само потерпали від насильства, як і народи інших країн Європи.

Простих німців силоміць забирали в армію, примушували воювати, вони не мали достатньо грошей і хліба, але й серед них були люди, у яких жеврів невидимий протест проти насильства. Ганс Хуберманн врятував не тільки душу Лізель від зла, він також врятував від переслідувань єврея Макса. Зумівши переконати свою не дуже доброзичливу дружину Розу, Ганс Хуберманн, незважаючи на небезпеку, робить свій підвал місцем тимчасового помешкання для єврея. І з того моменту саме в підвалі розгортаються події, важливі для становлення Лізель. Вона і Макс разом читають книжки, обговорюють їх, сміються над фюрером. Макс створює для Лізель власну книжку, замалювавши сторінки «Майн Кампф» білою фарбою. І в цьому полягає величезна перемога цих маленьких людей над фашизмом. М. Зузак утверджує думку про те, що подвиг – це не тільки щось видиме й героїчно величне, а й непомітні справи маленьких людей, які зберегли в собі живу душу й були милосердними.

Війна наклала відбиток на життя і стосунки Лізель та Руді, котрий із першого погляду закохався у незвичайну дівчинку. Руді, який вимагав обличчя сажею, щоб бути схожим на свого кумира – африканського спортсмена, одразу викликає симпатію у читачів. Він ніяк не може збагнути, чому не можна наслідувати чорношкірого бігуна, чому деякі його співвітчизники вважають себе «вищою расою», чому не можна спілкуватися з євреями. І таких «чому», на які немає відповіді, у його голові дуже багато.

Зворушлива й віддана дружба підлітків, їхні перші почуття – усе це створює контраст жахливим картинам воєнного часу. Лізель і Руді мусили бути учасниками молодіжної гітлерівської організації, вони повною мірою відчували на собі роботу ідеологічного механізму нацизму, були свідками численних факельних маршів і спалення книжок. Війна руйнувала душі багатьох молодих людей, та все ж таки в цих улюблених героях М. Зузака фашизм не зміг здобути перемогу. Лізель і Руді залишилися вільними у світі своєї уяви й у світі своїх почуттів.

Очима Лізель і Руді М. Зузак змальовує один із найдраматичніших моментів твору, коли нацисти женуть євреїв. Підлітки всім серцем не сприймають насильства, співчувають полоненим. І в цьому також була їх незрима духовна перемога над фашизмом.

Важливу роль у становленні Лізель відіграють книжки. Саме книжки допомогли їй вижити в скрутних обставинах. Завдяки книжкам вона змогла не тільки пережити випробування й відсторонитися від реального світу нацистської Німеччини, а й зберегти живу душу, залишитися собою. Принісши білизна, яку випрала Роза Хуберманн для родини бургомістра, Лізель несподівано для себе (завдяки бургомістровій дружині) опинилася в бібліотеці. І тут для неї відкрився широкий і вільний простір художньої літератури. Вона читала все підряд, і книжки давали їй ту свободу, якої в неї ніколи не було в житті. А коли бургомістр викрив дружбу своєї дружини з бідною дівчинкою, вигнавши Лізель з дому, вона стала потайки красти книжки з бібліотеки, бо вже не могла жити без них – без цього вільного повітря.

Книжки рятують не тільки Лізель. З допомогою книжок вона рятує від смерті єврея Макса, дарує віру, надію й духовну силу тим людям, котрі мусять переховуватися в бомбосховищах. Слово, на думку письменника, здатне врятувати світ. Мистецтво дає духовну мету людському існуванню, а ще – особливе відчуття свободи, внутрішньої гідності, які ніхто не може відібрати в людей, які читають.

За мотивами роману М. Зузака «Крадійка книжок» режисер Брайан Персиваль у 2014 році зняв однойменний фільм, у якому головний розповідач часів Другої світової війни – Смерть – відступає перед силою людяності й культури. Смерть не здобула остаточної перемоги в людському світі, стверджує митець. Бо у своїй душі Лізель зберегла любов до людей і до книжок. А це означає, що війна рано чи пізно відступить, і Смерть піде з людського світу, коли припиниться війна.

Висновки. Культура і людяність нерозривні, стверджують видатні письменники й режисери сучасні, які борються проти війни, расизму й ксенофобії засобами літератури й кіномистецтва. Їхні твори допомагають поколінню третього тисячоліття не забувати трагічних уроків історії й зберігати мир у спільному домі Земля. У сучасних літературних творах і кінофільмах про Другу світову війну й Голокост негативним явищам протиставлені мистецтво, взаєморозуміння й духовні цінності різних народів.

Тема Другої світової війни й Голокосту, набувши особливої популярності в останні десятиліття, постійно збагачується

новими шедеврами літератури й кіномистецтва. Тому ця тема потребує поглибленого вивчення й надалі. У нових навчальних програмах із зарубіжної літератури для 5-9-х класів (керівник авторського колективу О. М. Ніколенко) та 10-11 класів (наукові консультанти О. М. Ніколенко та ін.) закладів середньої освіти в розділі «Сучасна література» уведено для текстуального вивчення твори про Другу світову війну «Крадійка книжок» М. Зузака, «Діти Ноя» Е.-Е. Шмітта, «Список Шиндлера» Т. Кініллі та ін. У зв'язку з вивченням цих літературних шедеврів учителі та учні обов'язково звернуться й до кінофільмів, знятих за цими творами. Тому необхідно розробити спеціальну методику роботи з цими мистецькими текстами.

Список літератури

- Бойн, Дж. (2017). *Хлопчик у смугастій піжамі*. Львів: Видавництво Старого Лева.
- Дремлюга, М. М. (2000). Психологічний аналіз як методологічне підґрунтя сучасних кінознавчих пошуків. *Кіноосвіта в Україні* (с. 65–68). Київ: Академія мистецтв України.
- Дремлюга, М. М. (2002). *Кінематографічний дискурс психологічного аналізу*. (Автореф. дис. канд. мистецтвозн.). Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Т. Рильського, Київ.
- Зузак, М. (2016). *Крадійка книжок*. Харків: Клуб сімейного дозвілля.
- Кініллі, Т. (2017). *Список Шиндлера*. Харків: Клуб сімейного дозвілля.
- Шак, Т. Ф. (2010). *Музыка в структуре медиатекста*. (Автореф. диссер. док. искусствовед.). Краснодарский государственный университет культуры и искусств, Краснодар.
- Шмитт, Э. Э. (2011). *Дети Ноя*. Санкт-Петербург: Азбука.

Olha Nikolenko

THE HOLOCAUST AS AN ETERNAL LESSON FOR MANKIND (Education of resistance to racism and xenophobia on the basis of contemporary foreign fiction and cinema)

The theme of the Second World War and the Holocaust is one of the topical themes of contemporary fiction and cinema. Outstanding writers and directors of our time are turning to the embodiment of this tragic topic. They set themselves the task of comprehending the past and giving the third millennium generation spiritual experience that will help young people combat the manifestations of racism and xenophobia in the modern world. The article deals with the novel "Schindler's Ark" by Th. Keneally, "The Children of Noah" by E.-E. Schmitt, "The Boy in the Striped Pajamas" by J. Boyne, "The Book Thief" by M. Zusak and movies that are based on these books. In the genres of a historic novel and psychological story based on the documents, the writers revealed the complicated social processes in Europe during 1930-1940. The writers described the historic events within the life of ordinary people who lived in the terrible circumstances of the totalitarian system. The symbols played

the main role in revealing the subject of the Holocaust in the novels and films about the Second World War and the Holocaust. Thomas Keneally continued the traditions of romantic irony and added to it some social, psychological and philosophical meanings. The irony in the novel by Thomas Keneally "Schindler's Ark" plays an important role in the investigation of European society in the tragic period of the 20th century. In the novels by Thomas Keneally irony takes place on the different levels such as plot, composition, imagology, time and space, style and language. T. Keneally broadens the meaning of irony and its function in the documentary and historic novel. The irony in the novel "Schindler's Ark" maintains some main functions: social for explaining the anti-humanistic essence of fascism, war, racial hatred, research in investigating the tragedy of the Holocaust and its consequences, psychological in revealing the psychology of people of different social class, philosophical in discussing the important issues of human life in the word, axiological dealing with the values of mercy, morality, the ability to resist violence. T. Keneally represents different forms of irony such as the irony of the narrator, the irony of the author, the combination of controversial documentary facts, the contradiction of phenomenon and notions, the comparison of the different points of view, self-irony, irony as inner enlightenment, catharsis. In the novel "Schindler's Ark" by T. Keneally the author of the article analyzed the traditions of world literature such as B. Brecht within the motive of personal financial profit from the war, N. Gogol within the motive of buying and selling the dead souls. The writer represented these motives in his own way as the events took place during the real historic time, and he found the inner power in people of past century to keep their life, humanity and culture on the Earth. The irony is a unique feature of T. Keneally's individual style and it enriched the genre of novel.

Keywords: *the Second World War, the Holocaust, contemporary fiction, contemporary cinema, resistance to racism and xenophobia, the education of the young.*

References

- Boyne J. (2017). *Khlopchyk u smuhastii pizhami*. [The Boy in the Striped Pyjamas]. Lviv: Vidavnytstvo Starogo Leva.
- Dremlyuga, M. M. (2000). *Psykhoanaliz yak metodolohichne pidgruntia suchasnykh kinoznavchykh poshukiv* [Psychoanalysis as a methodological basis of modern cinema research]. *Kinoosvita v Ukraini* (pp. 65–68). Kyiv: Akademia mystestva Ukraini.
- Dremliuha, M. M. (2000). *Kinematohrafichnyi dyskurs psykhoanalizu*. [Cinematic discourse of psychoanalysis]. (The author's abstract of the dissertation of the candidate of art studies). Kyiv.
- Zuzak, M. (2016). *Kradiika knyzhok*. [The Book Tief]. Harkiv: Klub simejnogo dozvillya.
- Keneally, T. (2017). *Spysok Shyndlera*. [Schindler's Ark]. Harkiv: Klub simejnogo dozvillya.
- Shak, T. F. (2010). *Muzyka v strukture medyateksta*. [The music at the structure of media text]. (The author's abstract of the dissertation of the doctor of art studies). Krasnodar.
- Schmitt, E. E. (2011). *Deti Noja*. [The children of Noah]. Sankt-Peterburg: Azbuka.

Одержано 13.01.2018 р.